

Міністерство освіти України

Криворізький державний педагогічний інститут

Українська мова:
питання системи і
функціонування

Кривий Ріг
1995

Про деякі погляди на лексико-семантичний спосіб словотвору

Лексико-семантичний спосіб словотвору досить тривалий час залишається об'єктом жвавих дискусій. І якщо одні лінгвісти не тільки визнають існування цього способу, а й вважають одним з найраціональніших шляхів збагачення лексичної системи¹, то інші - його заперечують², а якщо й визнають, то лише як діахронічний³. На підтвердження цього висувається така, наприклад, аргументація: синхронічно похідне слово зберігає відношення мотивації, а при лексико-семантичному способі словотвору збереження мотивації означає полісемію, тобто відсутність акту словотворення. Коли ж між вихідним і похідним словами припиняються мотиваційні стосунки, то утворюється слово-омонім.

І справді, ця аргументація досить істотна. Але психолінгвістичні студії, проведені М.П. Муравицькою⁴ і розгорнуті В.В. Левицьким⁵, засвідчили, що, по-перше, ступінь пов'язаності різних значень полісемічного слова різний; по-друге, ступінь пов'язаності між значеннями в полісемічному слові більший, ніж між значеннями полісемічного слова й утвореним на його основі омонімом; і, по-третє, між полісемічним словом і його омонімом існує потужний семантичний шар, який дослідники кваліфікують як "перехідний випадок між полісемією та омонімією"⁶. На його існування свого часу вказував також Д.Н. Шмельов: "У мові існують перехідні, проміжні явища..., розмежування цих явищ є важливим і теоретично, і для лексикографічної практики"⁷. Наприклад, 1) вуличний рух - рух на свіжому повітрі (полісемія); 2) рух на свіжому повітрі - рух прихильників миру (периферія полісемії); 3) рух прихильників миру - Рух: "Замість перебудови Рух здобув незалежну Україну" (перехідний випадок); 4) вуличний рух, рух на свіжому повітрі - Рух (омонімія).

Отже, "перехідний випадок" - це вже не семема полісемічного слова, а два різних слова з різною семантикою, оскільки вони позначають різні денотати, не підлягають тотожній синонімічній

заміні і мають різні синтаксичні можливості. "Це по суті різні слова з однаковою оболонкою, які знаходяться у відношеннях словотвірного зв'язку"⁸. Відсутність же дериваційного форманта ніяк не може бути істотним аргументом для заперечення акту словотворення⁹, адже "показником відношень словотвірної похідності може вважатися виключно семантичне зрушення, яке спостерігається в похідній одиниці на відміну від вихідної"¹⁰. Все це дає підстави говорити, що "перехідний випадок" - це словотвірний акт, утворення нового слова лексико-семантичним способом. Причому, цей спосіб синхронічний, оскільки вихідне і похідне слово пов'язані мотиваційними відношеннями, які виразно сприймаються мовцями. Коли ж семантичні зв'язки між словами втрачаються, то виникає гомогенний омонім, який може також стати основою для нових похідних¹¹. Наприклад, рух - рухивець, рухівка, рух-прес тощо.

"Перехідний випадок", як регулярне і закономірне явище у семантичному розвитку слова, Ю.О. Карпенко назвав терміном мезонімія. "Явище, яке з лексикологічної точки зору іменуємо мезонімією, із словотвірного становить лексико-семантичний спосіб словотвору"¹². На зразок термінологічних відношень префікс-префіксація, суфікс-суфіксація, лексико-семантичний спосіб словотвору був визначений терміном мезонімізація. Мезонімізація - це перетворення семіми полісемічного слова в мезонім (нове слово) внаслідок зміни значення, що відбувається в процесі його розвитку. А оскільки розвиток значення слова зводиться до тих чи інших різновидів метонімії або метафори¹³, то мезонімізація відбувається на їх семантичному ґрунті.

Беручи до уваги той факт, що мезонімізація особливо поширена в сфері ономазіології, Ю.О. Карпенко виділяє такі її різновиди: 1) трансонімізація (перехід власних назв у власні назви); 2) онімізація (перехід загальних назв у власні назви); 3) апелятивация (перехід власних назв у загальні); 4) трансапелятивация (перехід загальних назв у загальні назви)¹⁴. Проілюструвати ці різновиди можна такими прикладами:

1) Дніпро - виробниче об'єднання "Дніпро", футбольна команда "Дніпро": "Виробниче об'єднання "Дніпро" оголошує..." (МУ, 25. 02. 94); "Як на мене (автор), лише "Таврія", "Дніпро" і "Кривбас" забезпечили собі місце в чвертьфіналі" (МУ. 29. 04. 94).

2) дзвін - часопис "Дзвін", пропагандистський рейд "Дзвін": "Дзвін" - щомісячний літературно-мистецький та громадсько-політичний часопис спілки письменників України" (Дзв., № 4, 1990); "У серпні минулого року Товариство провело пропагандистський рейд "Дзвін" (Зн., № 2, 1990).

3) "Апокаліпсис" - екологічний апокаліпсис, хімічний апокаліпсис: "Треба зробити все ..., аби примара екологічного апокаліпсису зникла з обріїв України" (Зн., № 4, 1990); "Ми вже стали свідками нового хімічного апокаліпсису" (МУ, 15. 10. 1990).

4) чорнобилець (той, хто живе в Чорнобилі) - чорнобилець (той, хто брав участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС), чорнобилець (той, хто належить до "Союзу" Чорнобиль України): "Спочатку "німці" аргументували свої переваги перед "чорнобильцями", "афганцями", інвалідами та багатодітними тим, що, мовляв, містечко будується для тих, хто служив у Німеччині" (МУ, 13. 12. 1994); "Гасла, з якими вийдуть на вулицю, визначені четвертою всеукраїнською конференцією чорнобильців, що відбулася на початку листопада в Харкові" (МУ, 01. 12. 1994).

Отже, заперечувати існування лексико-семантичного способу словотвору або розглядати його лише як діахронічний немає вагомих підстав: Адже підтвердження правомірності існування цього способу знаходимо в цілому ряді поглядів сучасних лінгвістів. І найбільш переконливим, на нашу думку, є погляд Ю.О. Карпенка, викладений у статті "Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору". Автор, посилаючись на психолінгвістичні студії М.П. Муравицької і В.В. Левицького, не тільки доводить існування лексико-семантичного способу словотвору в синхронії, а й термінологічно визначає як сам спосіб, так і його різновиди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка? - М., 1977. - С. 5; Ільєнко В.В. Тези доповідей та повідомлень Першої науково-методичної конференції викладачів Запорізького загальнофілологічного факультету. - Запоріжжя, 1965. - С. 30; Непийвода Н.Ф. Про вплив термінології на загальноповживану мову// УМЛШ. 1983. - № 5. - С. 44; Паночко М.М. Лексико-семантичний спосіб творення

- української спортивної термінології// Матеріали міжвузівської наукової конференції "Семантика мови і тексту". - Ів.-Франк.; 1990. - Ч. 2. - С. 156-157; *Шашкін І.Ю.* Нове в мові української газети// Нові слова, номінативні словосполучення. - Дн., 1973.
2. *Кубрякова Е.С.* Типы языковых значений. - М., 1981. - С. 22.
 3. *Земская Е.А.* Современный русский язык// Под ред. Белошапковой В.А. - М., 1981. - С. 209; *Немченко В.Н.* Современный русский язык: Словообразование. - М., 1984. - С. 119.
 4. *Муравицкая М.П.* Психолингвистический анализ лексической омонимии в украинском языке// ВЯ. - М., 1991. - № 1. - С. 116-124.
 5. *Левицький В.В.* Статистическое изучение лексической семантики. - К., 1989. - С. 22-23; див. також *Малаховский Л.В.* Теория лексической и грамматической омонимии. - Л., 1990. - С. 44-45.
 6. *Карпенко Ю.О.* Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору// Мовознавство. - 1992. - № 4. - С. 4.
 7. *Шмелев Д.Н.* Современный русский язык: Лексика. - М., 1977. - С. 80.
 8. *Губанова В.А.* Некоторые вопросы глагольной полисемии// Актуальные проблемы лексикологии. - Новосибирск, 1969. - С. 167.
- Словотвір сучасної української мови// Під ред. Жовтобрюха М.А. - К., 1979. - С. 32.
9. *Кубрякова Е.С.* Див. зазначену працю. - С. 48.
 10. див. *Виноградов В.В.* Об омонимии и смежных явлениях//ВЯ. - 1960. - № 5. - С. 7.
 11. *Карпенко Ю.О.* Див. зазначену працю. - С. 5.
 12. *Карпенко Ю.О.* Вступ до мовознавства. - Київ-Одеса, 1991. - С. 112; *Шмелев Д.Н.* Современный русский язык: Лексика. - М., 1977. - С. 105-111.
 13. *Карпенко Ю.О.* Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору// Мовознавство. - 1992. - № 4. - С. 5.